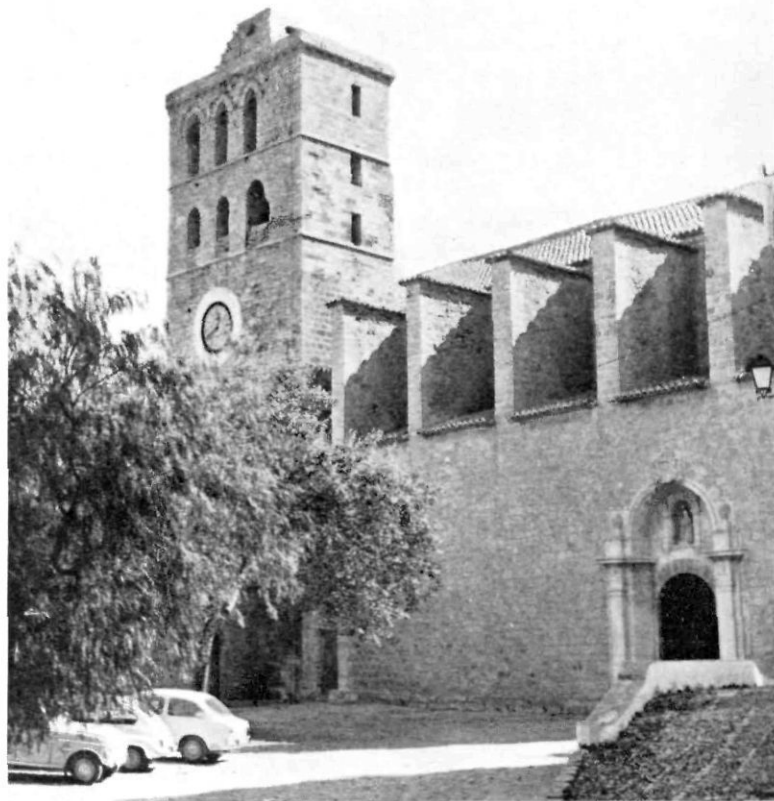

L'Església de Santa Maria d'Eivissa

per M. VILLANGÓMEZ LLOBET

I

Després de la reconstrucció del segle XVIII, l'església de Santa Maria, i sobretot el seu interior, degué semblar als eivissencs un edifici diferent. Més endavant, amb l'adaptació de l'església parroquial a catedral i amb les reformes i millores dels primers bisbes, la nau va quedar, si fa no fa, com la vaig conèixer d'infant. La nau de la catedral és ampla i clara: la calç, tan humil, no ha temut, a Eivissa, enfilarse pels murs més importants. Hi ha motllures abarrocades d'un color grisenc. Molt després he vist aquests tons en algunes importantíssimes esglésies de Florència: murs llisos, blanquinosos, i la pedra grisa que diuen «serena». També aquests tons blancs apareixen a moltes esglésies centreuropees, grans construccions del Barroc i del Rococó. El nostre temple no deixa de tenir-hi alguna semblança; si més no, hi ha el mateix aire del segle XVIII, la lluminositat i la blancor. Però el seu mèrit artístic, la qualitat d'alguns materials i la riquesa són migrats. D'altra banda, moltes coses han empitjorat a la catedral des de la meua infància i juvenesa. El temple de l'altar major era neoclàssic (l'actual n'és una còpia més basta), i la Mare de Déu (també desapareguda quan la guerra i després substituïda) era una bona talla acabada el 1819. D'aquell mateix temps és el cor, que volta l'altar per darrera i no sofrí greus desperfectes. L'orgue és al mur del fons: l'antic era gran i diuen que bo, aparatós

entre l'ample i senzill balcó de fusta i els barrocs, acolorits relleus del voltant, que sempre m'han produït una impressió d'obra colonial americana. Unes noves imatges en alguns altars i les pintures murals d'Ignasi Gil acabaren de modificar l'aspecte de la catedral anterior a la guerra. Darreument fou iniciada una restauració, que ha quedat interrompuda, de la capella absidal que hi ha a la base del campanar, gòtica com tot el seu conjunt.¹ Exteriorment, no hi ha hagut modificacions. La presència de la catedral, visible des de tants llocs de la ciutat, ha continuat inalterada.

Ja amb ulls d'home madur, he anat veient el nostre temple alhora modest i parençós. He llegit el que n'han dit Quadrado, Macabich, Durliat i d'altres. M'han interessat la seua història i la seua arquitectura, amb algunes de les obres que guarda. He observat una mica, he pensat en alguns punts, he fet algunes preguntes. Fruit de tot això foren unes notes publicades a la revista *Lluc* (números de desembre de 1968 i de gener i febrer de 1969). El treball d'avui té l'origen en aquelles notes, però els canvis són importants, a causa dels nombrosos afegits i supressions, la nova redacció i l'estructura diferent.

II

L'església de Santa Maria d'Eivissa, parròquia única de l'illa fins poc després de la creació del bisbat en 1782, degué ser, mentre no va arribar

la reconstrucció realitzada de 1712 a 1728, un bell, per bé que senzill, monument gòtic. Avui és un temple barroc no gaire important, encaixat pel seu cap dins les parts que resten de l'edifici primitiu.² Josep Maria Quadrado és qui millor ha descrit, en la seua prosa solemne, complicada i de tendències arcaïtzants, l'actual catedral eivissenca. Mostra en el seu estudi tanta admiració per la «imponent i vetusta», «grandiosa torre» del temple, per la «notable gentilesa» de l'arc apuntat de l'antesagristia o per les «airosíssimes voltes ogivals» de l'«espaïosa sagristia», com disgust, que és tant com dir enyorança, davant l'obra moderna. Quadrado, sobretot, evoca amb entusiasme la majestuosa torre, que és la part fonamental que ens queda de la construcció antiga. «Obliquament plantada al caire del precipici, la curvatura de l'absis, que allí comença, no li permet de sorgir en forma quadrada, sinó que, adaptant-se al terreny, s'eleva en quadrilàter irregular, amb l'excepció del cantó de llevant, esmotxat». Aquesta torre, en efecte, ofereix una forma molt original, que ve segurament de la manca d'espai a la part de la plataforma superior del puig urbà que el castell deixa lliure i de les necessitats de defensa. No fou construïda adossada al flanc del temple, sinó damunt la primera capella absidal del costat de l'Evangeli, i la seua forma, per tant, és de trapezi rectangle; allò que seria l'angle agut apareix, a partir de la coberta de les capelles absidals, tallat per un petit xamfrà que fa com un cinquè costat molt curt. En realitat, ocupa més espai que el d'una sola capella, perquè la part destinada a escala —tot el costat menor entre els dos angles rectes— agafa una bona extensió immediata, cap a les actuals capelles laterals de la nau. Les finestres ogivals de les dues cares paral·leles, així, no es mostren centrades, sinó desplaçades cap a la banda oposada a l'escala. L'estret xamfrà compensa, en certa manera, mirant des de davant o un poc des de l'esquerra —així és com es sol veure la torre des de la ciutat—, la asimetria de la cara principal. Malgrat aquestes irregularitats, la torre puja amb arrogància, recta i severa, «dividida en cossos per senzilles cornises». La gran finestra del primer cos, a la qual manca la traceria de l'ogiva, si la va tenir, és la de la capella absidal que serveix de base al campanar. Les altres capelles absidals tenien també les seues finestres iguals a la de la torre, avui tapiades i substituïdes per un òcul. Al segon cos de la torre no hi ha finestres; només s'hi mostra un rellotge modern. Una «doble sèrie de finestram constitueix» el tercer cos, és a dir, «el cos de les campanes». Les tres finestres de la sèrie de dalt tenen unes «concèntriques motllures» que les «ombregen», i uns «airosos calats» que «broden» el seu vèrtex; però les tres de baix «manquen de pronunciada i correcta traça». Aquest cos superior acaba «en el coronament de permòdols» damunt el qual descansa «l'ampit del terrat». D'aquest, que afegeix la seua altura a l'eminència de la ciutat, i «fora del qual és difícil de treure el cap sense vertigen»,

munta «una piràmide truncada amb dentells a les arestes».

¿Com era el temple que posseïa aquest campanar d'austera altivesa i de planta tan especial, emparentat amb l'estil gòtic català? De la nau i de les capelles laterals podem saber-ne ben poc, però ens podem formar una idea molt més clara de l'absis i sobretot de les capelles que el voltaven, les quals, unes més desfigurades que les altres, encara subsisteixen. Marcel Durliat relaciona la nostra església amb Santa Creu de la Ciutat de Mallorca; l'església mallorquina és «un preciós testimoni» per a indicar-nos com devia ser la parròquia eivissenca, «bé que no resten de l'edifici més que cinc capelles absidals». Santa Maria d'Eivissa i Santa Creu i Sant Jaume de la Ciutat de Mallorca, esglésies parroquials, ofereixen, respecte a les esglésies conventuals de Sant Francesc i Sant Domingo, també de la capital mallorquina, l'originalitat d'aquest «desenvolupament de capelles entorn de l'absis», en una data incerta. «És el resultat d'una evolució ben normal, que s'observa en el segle XIV tant al Llenguadoc com a Catalunya», afegeix Durliat. Com diu Santiago Sebastián, «els treballs de Sant Jaume (...) semblen haver començat devers el 1320» i, a Santa Creu, «la construcció de l'església superior fou començada el 1335». També fou començada dins el segle XIV la parròquia de Santa Maria de Ciutadella, per bé que en aquest cas, com diu Sebastián, el model que sembla que fou tingut en compte «fou l'església del convent franciscà de Palma». Veim, doncs, que les obres de Santa Maria d'Eivissa no pogueren començar abans del segle XIV, època de la introducció de les capelles absidals en els països catalans, segons Durliat, i de la construcció de les esglésies parroquials de Sant Jaume i Santa Creu, tan emparentades amb la nostra. No hi ha dubte que ja els plans inicials, a Eivissa, suposaven una corona de capelles entorn de l'absis.³

Afegirem que l'interior de Sant Jaume ens pot indicar, amb molta aproximació, com era el de Santa Maria d'Eivissa, aquest darrer una mica més ample. Més amplària té encara l'altra església parroquial, Santa Creu, amb les set capelles absidals, no cinc com a les dues anteriors. Però l'aspecte exterior de l'absis de Santa Creu devia ser més semblant a l'eivissenc, a causa de la disposició del terreny, que descendeix per aquesta banda, de manera que els murs de les capelles absidals continuen cap avall, a un nivell molt inferior al del sòl de l'església (hi ha, sota l'absis, la capella de Sant Llorenç, que és una cripta més antiga). Una cosa semblant succeïa a l'església eivissenca, quan encara no s'havia aixecat la murada actual. En el dibuix o *Ritratto* de l'any 1554 o 55 publicat a *La triple muralla de la Ibiza àrabe*, es pot apreciar quelcom d'aquesta disposició de l'absis. D'altra banda, una excavació recent ha descobert part d'aquest mur que abans es mostrava en la seva totalitat. Sembla que més de la meitat del volt de l'absis, amb la torre, servia encara, quan estava a punt de començar-se la

Absis i torre de la catedral d'Eivissa.

fortificació moderna, de mur exterior del recinte. Cap a l'altre costat de l'absis s'aixecava una espècie de baluard, que també es pot veure al pla titulat *Traça de Iviça*, publicat com el dibuix per Antoni Costa.

Les capelles absidals, diu Macabich a la seua notable «notícia» del temple —al llibre *Santa Maria la Mayor*—, no tenen «altre apreciable modificació externa que la conversió en minvats òvals de tres esveltes finestres ogivals. Resta intacta a l'interior, llevat d'alguna emblanquinada, l'armadura de les dues capelles extremes, avui separades del presbiteri. (...) Gràcies a aquesta separació, que sembla anterior a la reedificació de l'església, encara es pot inferir la traça artística de l'absis antic, perquè adaptades a l'estil general de la nova construcció les tres capelles centrals, sols resten, eixalrades, les encreuades nervadures de les voltes, deformats o destruïts pilars, bases i capitells». En canvi, a les dues capelles aïllades resten les «airoses columnes bosellades», les «gracioses motllures de les bases», els «grups escultòrics, primitius i ingenus, dels capitells» i les «claus de l'ogival creueria». Durliat, que indica coses tan interessants en el seu breu estudi, s'erra, doncs, quan diu que sols resta completa «la capella del campanar». La capella oposada, ara dividida en dos pisos, que són antesagristia i arxiu, encara està més ben conservada. La capella central és l'única que conserva el seu arc gòtic d'entrada, cosa que li dona més esveltesa que a les de dreta i esquerra, on l'arc ha estat abaixat i arrodonit. L'esveltesa de les capelles absidals encara es devia apreciar més quan no s'havia elevat el nivell del presbiteri, tal com avui apareix.

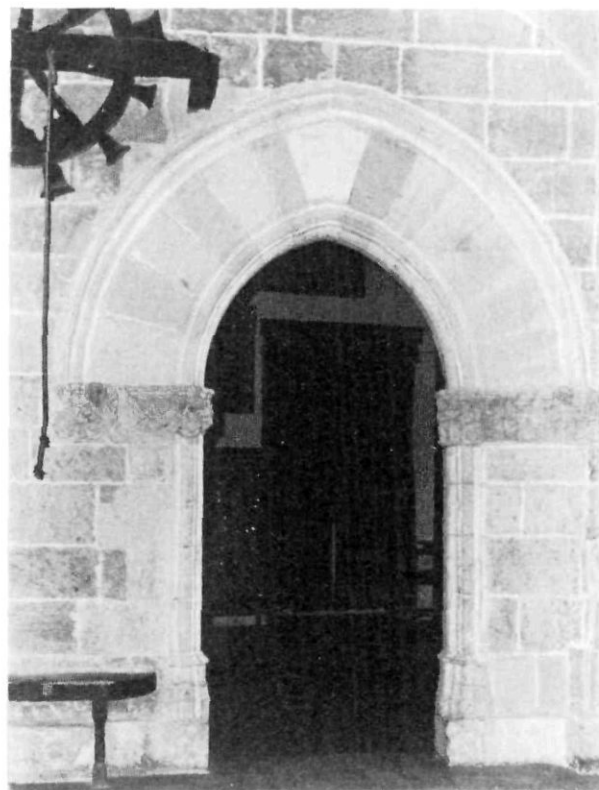
Respecte al mateix absis gòtic, ha desaparegut en la seua part superior, per dalt de les capelles, tant interiorment com exteriorment; també ha desaparegut tota la nau que el devia continuar cap als peus, amb la mateixa amplària que la que hi

ha entre les dues primeres capelles absidals, les que es conserven darrera el mur que les amaga. Tant l'absis com la nau eren més alts que els actuals. Veim pintada la seua estructura superior a l'exterior del mur de la torre que dona damunt la coberta del temple. Davall les dues finestres d'aquesta cara, que corresponen a les tres de dalt de la cara principal, es veu un arc formeret complet, continuat per part d'un altre arc en direcció oposada a l'absis. També es veu, al cantó, el senyal que deixà la destrucció del mur exterior de l'absis corresponent a la segona capella. D'altra banda, a la terrassa de les capelles, damunt el mur que les separa, es pot observar la base dels contraforts destruïts. Això ens diu que l'absis era molt més alt que l'actual —o que s'hi volia fer— i que tenia uns contraforts als angles, continuació cap amunt dels murs de separació de les capelles. En aquesta part superior de l'absis hi havia, a més, unes finestres ogivals. En efecte, «el dibuix d'una falsa finestra», com diu Durliat, apareix al mur del campanar, davall l'arc formeret indicat. Als altres quatre murs de l'absis ja no calia que les finestres ogivals fossin falses, i es devien veure altes, des de l'interior de la nau, damunt les capelles absidals, també amb les seues grans finestres al fons. Ara, des de fora, veim els quatre murs de l'absis molt més baixos i sense cap finestra. Pel que fa a la nau, ens daria la seua antiga elevació, si arribàs a la meitat, la part de l'arc formeret apuntat que es veu a l'exterior del campanar, al costat del corresponent a l'absis. Sembla que no arriba a la meitat, però devia tenir la mateixa altura del que es veu sencer. Sembla, així mateix, que l'arc incomplet segueix una inclinació diferent, la qual cosa indicaria que era bastant més ample que l'altre, cosa lògica si pensam que pertanyia a un tram de volta de la nau, ja no a l'absis. Sols he pogut observar-lo de lluny, en males condicions; caldria amidar-lo bé per poder treure'n totes les conseqüències. Les proporcions que supòs són també les de Sant Jaume de la Ciutat de Mallorca, de traça tan semblant a la de la nostra església, i de moltes altres esglésies gòtiques.

No sabem si aquestes obres es van acabar conforme als plans inicials. Em decant a creure que sí, almenys pel que fa a l'absis. No es comprèn que s'acabassin la torre i les capelles absidals, sense cobrir l'absis amb una volta com la que demanava l'estructura de l'edifici. És una llàstima que el *Ritratto* de mitjan segle XVI no sigui més precís i detallat. Hi veim la catedral doblement dibuixada, per l'absis i pel costat de la mar, però esquemàticament i amb inexactituds. Respecte a l'època de construcció, es degué treballar fermament durant el segle XIV, i cap a la seua darrerïa o al començ del XV ja devien estar acabats la torre, les capelles absidals, l'absida i el primer tram de la nau. Macabich ens dona per a la sagristia una data de finals del segle XVI: «Va atendre a la seva construcció, el 1592, a compte de la Universitat, i a escarada, lo honor mestre Antoni Saura, picapedrer i mestre major, menorquí». El 1592 ja s'havien enllestit les noves murades que ceneixen

l'església per dues bandes. És probable que el mestre de la sagristia sigui el mateix Antoni Saura Cobo de qui ens parla Escandell Bonet, «documentalment testificat com a constructor, en 1565, del baluard de Sant Joan», també a escarada, i que en 1570 «no havia cobrat encara l'obra realitzada». Segons Sebastián, el menorquí Saura «està documentat en obres de fortificació de Mallorca i a l'església del famós santuari de Lluc». La sagristia de 1592 és l'actual, edificada en substitució d'una altra més antiga, o, molt probablement, reconstrucció de l'anterior. Això darrer és el que pot deduir-se d'unes dades que em proporciona el canonge arxiver de la catedral Mn. Joan Marí. Es tracta d'unes instruccions a cert beneficiat que va a la cort amb súpriques, una de les quals referent a la sagristia. Sabem així que, amb posterioritat a 1564 (data de possessió d'un benefici per part del comissionat, dada que també dec a Mn. Marí) i abans de 1592, existia una sagristia, que era, a més, una obra notable entre les millors de l'illa. Aquesta sagristia, que devia ser del segle xv o tal vegada anterior, destorbava la construcció de les murades, que llavors es duia a terme. El beneficiat ha de demanar que sigui a càrrec dels béns reials la necessària reedificació, no massa cara perquè, tenint ja la pedra, sols s'hauria de pagar la mà d'obra. La instrucció que ens documenta sobre tot això, diu així: «Quintament, suplicareu a sa Real Majestat que ací tenim una sacrestia, la millor peça de la terra, i que ja se l'ha de desfer per causa de la fortificació; que plàcia a sa Real Majestat de sos béns propis tornar reedificar la dita sacrestia, perquè la Iglésia nostra no té facultats, sinó tan solament les caritats del poble; puix la pedra ja està feta, que no serà mester més de les mans». Crec que és gairebé segur que, efectivament, fossin aprofitats en la nova edificació els materials, àdhuc les pedres treballades, de la sagristia derruïda. Si «la pedra ja està feta» abans de la demolició, tenim que hom volia emprar la de l'edifici en la seva reconstrucció. Això contribueix a explicar que es faci una obra ogival en una època tan tardana, quan les murades i la nova església de Santa Eulària ja no tenien res de gòtiques. Ja sabem qui va pagar al final: no el rei, sinó la Universitat, a compte de la qual treballava Saura segons Macabich.

Tornant a la resta de l'edifici, diré que González de Clavijo, enviat en 1403 a Tamorlan per Enric III de Castella, ens confirma en la seua relació del viatge que el campanar estava llest en començar el segle xv: «I l'església de la vila està devora el castell i té una torre alta». Sabem, a més, per una visita eclesiàstica de l'any 1410, que al campanar de l'església hi havia quatre campanes. Un visitador eclesiàstic una mica anterior, del 1392, ens diu que l'església té, ultra l'altar major, cinc altars més. Potser corresponien, quasi per complet, a les capelles absidals, per bé que l'altar major estigués llavors a la capella axial. Sembla que hi ha coincidència pel que fa a les dues capelles conservades íntegrament. El visitador anomena, entre altres, l'altar de sant Pere i

Porta d'accés a la sagristia.

sant Pau i el de sant Miquel. A les claus de volta de les capelles esmentades apareixen els dos apòstols (capella del costat de l'Evangeli) i l'arcàngel (capella del costat de l'Epístola). Les claus de les tres capelles centrals foren esborrades per la fúria barroca dels reconstructors setcentistes.

De l'antesagristia (la part baixa de l'antiga capella absidal de sant Miquel) es passa a la sagristia per una porta ben interessant, «un arc apuntat de notable gentilesa, guarnit de concèntriques motllures, també decorat amb figures als capitells». Quadrado, a qui pertanyen aquests mots, fixa la seva època entre els segles xiv i xv. Quant a la sagristia, sembla que es tracta, com queda dit, de la reconstrucció d'una sagristia anterior, amb aprofitament, per part d'una Universitat pobra, d'elements vells que eren tinguts en gran estima. Quadrado, que considera l'obra d'una època més avançada que la porta, «declinant ja al xvi» (és a dir, de la darrereria del segle xv, amb la qual cosa sembla desmentir per endavant una atribució a una data un segle posterior), descriu la sagristia amb «les seues aïrosíssimes voltes ogivals de creueria, excel·lents en estructura i pedra, de les claus de les quals parteixen a recolzar-se en els murs els nervis estriats». I afegeix: «L'ànim s'adoleix deplorant la pèrdua de bel·leses anàlogues, en què no hauria cregut mai sense el testimoni de les presents».

La nova façana de l'església on hi ha la porta actual no és una exacta continuació de la façana principal de la torre, sinó que s'enretira una mica. El seu mur parteix, a l'angle que fa amb la torre

i damunt la seua paret lateral, una decoració escultòrica molt fina (si ho podem apreciar bé a l'altura en què està situada), un relleu del qual només podem veure un cap i un braç, dins una espècie d'orla on apareix un animal, tal vegada un dragó. Damunt, hi podem observar una mènsula petita, que podria ser la primera d'una llarga alineació amagada. A la façana davantera de la torre no hi ha res d'això: ni relleus ni mènsules passen de l'angle. No sembla que es tracti d'unes pedres aprofitades en la construcció de la torre o bé en una reparació quan les obres de la primera meitat del segle XVIII. S'iniciava allí, tal vegada, la decoració d'un entrant, i en aquest entrant hi podia haver hagut una porta del temple gòtic. És possible que aquesta porta de la façana lateral del temple ocupés solament la part del tram de la nau que deixava lliure l'extensió de la torre més enllà de la capella absidal. La reedificació barroca, que suposà fer de nou tota la nau i les capelles laterals, interromp bruscament el relleu escultòric i probablement destruï una porta, oberta al primer tram o al segon. Un testament del segle XIV, de què parla Macabich, reforça la suposició de l'existència d'un portal, més pròxim a la torre que no l'actual. A l'important testament, del qual caldrà tornar a parlar més endavant, es mana que, a més d'un «molt bell retaule» per a l'altar major i d'«una bella custòdia» (amb grans probabilitats, la que es conserva a la catedral), «fassen fer (...) un portal de pedra que isque en lo fossar de la dita esgleya.» Tot i que n'hi havia un altre cap a la mar, aquest fossar o cementiri estava a la plaça de l'església, cap a l'actual museu. Ja hi estava el segle XIII, segons Macabich, i l'any 1601 fou traslladat a l'altra banda de l'església. És a dir, que el portal s'hauria hagut de construir devora la torre de les campanes. D'altra banda, ja hem vist que a finals del segle XIV sols es devia haver edificat, a més de l'absis i les seues capelles, el primer tram de la nau, si és que no estava encara en construcció. El portal potser estava bellament ornamentat, a l'estil dels bells retaules i custòdia.

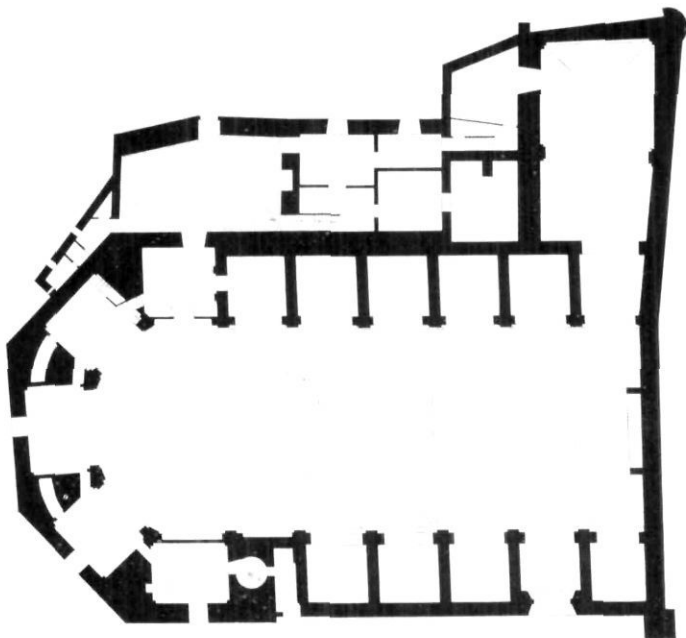
L'edifici, com diu Quadrado, «s'anà ampliant per parts i gradualment, avui la torre, demà la sagristia, presentant l'art ogival en períodes més o menys avançats». No sabem com es construï al final, ja ben endins del segle XVI.

En una visita del 1423 es fa referència a les cinc mateixes capelles que figuren a la del 1392 i a una de nova, votiva, sota l'advocació de la Santíssima Trinitat. La construcció de la resta de la nau i de les capelles, des de llavors, i durant més d'un segle, degué avançar a poc a poc. L'any 1501 ja es parla de la «capella de la Rosa», i el 1536, en ocasió d'un bombardeig procedent de la mar, s'anomena la capella de sant Martí: «Tiraren molts tirs de bombarda a lo castell i a la vila i a l'església» i una bombardada «foradà la paret de la capella i entrà dintre l'església». També és anomenada una altra capella de la qual ja teníem notícia: «Un altre colp donà sobre la vidriera de l'altar de l'arcàngel sant Miquel, en la paret de

l'església». Això sembla que vol dir, si l'altar continuava a la mateixa capella, que la vidriera no era la del mur de la capella absidal, sinó la més alta i més endinsada del mur corresponent de l'absida, després desaparegut. Macabich ens diu quina capella va ser l'última que acabaren: la de sant Gregori o de les Ànimes, situada al costat de l'Epístola, ja als peus de l'església. Almenys en la part interior (és una capella molt més fonda que les altres), és segurament la mateixa que encara subsisteix, avui del Sagrari i abans de sant Pere. Sabem, en efecte, que el 13 de març de 1538 «fouc posada la clau de la capella de les Ànimes del Purgatori»; al mateix temps «la batiaren», i la cerimònia tingué solemnitat. El 1572 les capelles i la nau semblen completes; hi devien estar bastant abans, com també ho mostren algunes pintures que s'hi installaren. Aleshores, en algunes capelles, ja hi ha les sepultures de certes famílies. Els Francolins tenen la seua a la capella de sant Gregori, «perquè ells la feren». En canvi, els Llobets (a la capella de la Santíssima Trinitat, on «tenen lo vas») i els Nicolau (a la capella de la Mare de Déu dels Dolors) tenen els seus retaules començats, però no acabats. A la visita de 1572 també s'anomena, entre altres, l'altar de sant Jaume i sant Macià (i de santa Maria), que devia conservar el retaule atribuït a Montoliu, del qual resten dues taules, i el de santa Anna, on devia figurar el retaule de la Santa Generació, del qual posseïm un fragment.

III

Aquella església començada el segle XIV (al lloc d'una mesquita habilitada com a temple cristià, com suposa Macabich, crec que encertadament, rectificat Quadrado), que fou enllestida probablement el XVI i que pocs canvis degué sofrir el XVII, hagué de ser reedificada al començ del XVIII. Macabich, a qui devem, disperses per diferents seccions de la seua obra històrica, tantes dades sobre el temple, ha deixat ben clar que fou per exigències del seu estat que s'emprengué la reedificació. L'afirmació de l'Arxiduc que «es tractà de posar remei a la summa petitesa del temple» i aquells dubtes de Quadrado sobre si «mitjança ruïna de l'anterior o necessitat d'eixamplament», queden contestats pel canonge eivissenc: «Puc afirmar (...) que fou deguda a necessitat la reconstrucció del temple. Com consta, per aquells mateixos anys, a les actes capitulars de la Universitat o Ajuntament». Hi havia, doncs, amenaça de ruïna; d'altra banda, segons creu Macabich, l'església no va guanyar en grandària. Quadrado no es mostrava segur de qui havia estat el projectista de la nova església: «La va traçar, s'ha dit, un senyor José García, sens dubte l'enginyer autor del mapa de l'illa en 1765». També Macabich ens informa que s'encarregaren de l'obra Jaume Espinosa, «mestre arquitecte, natural de València», i Pere Ferro, de Dénia, i que el contracte amb la Universitat fou signat el novembre de 1712. El projecte fou concebut com una reconstrucció de la major part de l'edifici i com una

Planta de la catedral d'Eivissa. Plànol facilitat per l'arquitecte Elias Torres.

reforma total de l'interior, dins l'estil de l'època. A la nau i a l'absis, de gòtic, no en va quedar res, llevat de la forma polygonal de l'absis (fins a l'alçada de les seues capelles) i l'arc que dona pas a la capella del centre. De les capelles absidals, dues foren amagades, i per això han pogut restar amb tota la seua estructura i decoració antigues; a les altres tres, hom procurà treure tot el caràcter gòtic possible: les finestres ogivals foren reduïdes a uns breus òvals i les parets i voltes, amb les seues nervadures, foren emblanquinades, com ho estan les de la resta de l'edifici. Així s'aconseguí donar el màxim d'unitat a aquest interior que podem considerar plenament barroc. Restà fora d'aquesta transformació, juntament amb les dues capelles absidals extremes, la sagristia. Aquesta reforma barroca no ens ha d'estranyar, si tenim en compte que era cosa freqüent en aquell temps. Entre els segles XVII i XVIII, sense sortir de València, terra de l'arquitecte Espinosa, foren refetes en el mateix sentit les dues esglésies més importants: la dels Sants Joans i la catedral.

A l'exterior restaren inalterades les parets de les capelles absidals, per bé que sense les finestres, i la magnífica torre. Per això podia dir Quadrado: «Tal vegada la sorprenent impressió del campanar sigui superada pel disgust produït després per l'església contigua, si l'espectador conjectura que per fer lloc a aquesta n'hagué de desaparèixer una altra de coetània i digna d'aquell, i mentalment compara el que veu amb el que imagina». Quadrado, bon romàntic i fill conseqüent del segle XIX, estima el gòtic, estil que era odiat el XVIII, i acaba així la descripció, que deix en el seu castellà: «Una portada lateral de híbrido y dudoso estilo, unos machones desnudos que de capillas arriba flanquean la nave, cuadrangulares ventanas en los entrepaños, es cuanto ofrece al exterior la nueva iglesia». És la façana que dona a la plaça, robusta i sense complicacions, amb una porta també senzilla, tirant a clàssica, ja cap a

la part que s'acosta al castell. Segurament hem d'agrair-li la seua sobrietat, que s'adiu a la general de l'arquitectura eivissenca, a través de tots els estils. Per acabar aquest exterior de pedra, així com l'interior emblanquinat, es va tardar més que no es pensava: les obres van durar fins al 1728. La part nova del temple, però, resta gairebé amagada quan contemplant la ciutat des del port o la vila vella des de les murades; allò que s'ofereix a la vista és precisament la torre i el conjunt absidal. És a dir, la part més visible, al mateix replà que el castell, és l'antiga, «cinc capelles absidals, estrictament encloses dins un recinte que pren l'aire d'una fortalesa», com diu Durliat. El

Interior de la catedral.

qual afegeix: «No hi ha lloc més ben escollit que aquest esperó vigilant la immensitat de la mar enfront de l'Àfrica hostil, per a prendre consciència del caràcter exposat de la civilització de les Balears a l'endemà de la reconquesta i per a comprendre que tot arquitecte havia de ser aquí, poc o molt, un enginyer militar».

Tornant a l'interior de la que és catedral del 1782 encà, diré que Quadrado, malgrat que «s'indigna de la renovació», no deixa de reconèixer algunes virtuts a la nau espaiosa i proporcionada, sense obstacles ni manca de llum. Les parets blanques la fan encara més clara. Molts d'elements decoratius són grisos. Una volta de canó peraltada, de sis trams, amb llunetes, cobreix la nau. La coberta de l'absis, entre l'immediat tram de la nau i els cinc costats de les capelles absidals, ha d'adoptar la forma, aproximadament, d'un poc més de la meitat d'una semiesfera, amb sis nervis (més decorats que els arcs de la volta) que s'uneixen en una clau també molt decorada. Aquesta part de l'església, juntament amb l'acolorida ornamentació als peus de la nau, dalt de l'orgue, és la que presenta un aspecte més barroc, en el sentit d'exuberància decorativa. El conjunt absidal té una certa vistositat i fins dignitat, alt per damunt del templet o tabernacle de l'altar major i del cor que, situat darrera d'aquest templet i amb portes als seus costats, penetra dins la capella

axial. Hi ha sis capelles a un costat de la nau i només quatre al del campanar, perquè aquest envaeix una de les capelles, com ja sabem, i la porta d'entrada n'ocupa una altra. Sobre els arcs de les capelles, incloses la tapiada i la porta, uns marcs ovalats continuen la decoració i limiten als murs unes pintures recents. Aquests murals representen escenes marianes i de la vida de Jesucrist, no els apòstols, com estava projectat segons Quadrado. Sobresurten pilastres entre les capelles, i una cornisa «corre poc sortint al llarg del temple». Més amunt, envien la seua llum unes finestres rectangulars; «apenes si subsisteix quelcom de xurrigueresc sinó als frontons de les finestres», continua dient Quadrado. D'altra banda, «a les voltes i llunetes el profús fullatge és substituït per filets i florons de guix». En el conjunt domina una mena de sobrietat que quasi es podria confondre amb la pobresa.

Alguns retaules de les capelles són també barrocs, però uns altres són neoclàssics, com el mateix templet de l'altar major, ovalat, de cúpula sostinguda per vuit columnes, imitació del que fou destruït l'agost de 1936. Tota aquesta part neoclàssica és posterior en un segle a la reconstrucció i ja fou disposada pels bisbes de la nova seu eivissenca. Algunes teles i talles noves hi substitueixen les destruccions, i tot el conjunt no queda massa recomanable. En un dels retaules barrocs, però, es conserven dues taules medievals, infinitament superiors a la resta. Representen sant Jaume i sant Macià i, segons diu Camón Aznar, «es poden considerar com a pertanyents a una tramesa a Eivissa que relata un document de 1463. Si aquests quadres són de Valentí Montoliu, cal fer notar el fort influx català en l'elaboració d'uns fons d'or, amb fort ressalt, en forma de rics brocats». Segons el mateix tractadista, Valentí Montoliu, que treballà a Tarragona, d'on era probablement natural, i al Maestrat, uneix influències valencianes i catalanes; aquestes últimes predominen, amb tot, a la seua obra eivissenca. En un altre retaule barroc hi ha la millor escultura de la catedral: la Mare de Déu del Roser, alt relleu de la segona meitat del segle XVI o ja del XVII. Es va salvar de la destrucció, però ja he dit que no succeí així amb una altra bona imatge, la Mare de Déu de l'altar major, obra d'Adrià Ferran.

A diferents dependències de la catedral hi ha instal·lats l'arxiu i el museu. L'arxiu ocupa la part alta de la capella absidal, la part baixa de la qual constitueix l'antesagristia. Allí, damunt el sostre modern i vora els capitells esculpits, les nervadures de la volta gòtica i la clau amb la figura de sant Miquel, es guarden els vells pergamins i papers. El museu, que manca d'un local propi, es reparteix entre la sagristia i la sala capitular, amb l'escala i la sala intermèdies. Mn. Josep Riera, degà i vicari general, ja desaparegut, va ser la seua ànima. Del 1965 ençà va organitzar-lo amb algunes obres d'art i objectes de culte, en part antics, en part més nous, que la catedral posseeix. S'hi poden veure, a més d'altres pintures (còpies o originals), els diversos fragments del retaule

vell de la capella de sant Gregori o de les Ànimes. De les sis taules, una, la central, representa sant Gregori; la segona representa Jesucrist al Judici final, entre àngels; una altra el Purgatori, una altra l'Infern, i les altres dues la Glòria. L'influx italià, renaixentista, és evident al sant Gregori assegut dins una fornícula marmòria, de clàssica arquitectura i volta de petxina, ofertes en característica perspectiva; i són notables les representacions de l'Infern i del Purgatori, relacionables amb algunes altres de l'època, valencianes. El retaule sembla valencià, del començ del segle XVI. A l'antiga capella de santa Anna devia figurar un retaule del qual el museu posseeix un fragment, segurament de la part central. En aquesta taula apareix santa Anna amb la Verge a la falda, mentre que la Verge té l'infant Jesús al genoll; també hi estan representats sant Josep i sant Joanet, però sols s'endevinen, incompletes, unes figures de parents. L'obra ha estat atribuïda al Mestre de Calvià, mallorquí influït per l'escola valenciana, i va poder ser pintat entre 1515 i 1520. Camón Aznar ens parla d'aquesta «persolitat secundària» que «ens il·lustra sobre la formació hispànica del Renaixement». «El seu art transcedeix a Eivissa, i a la catedral hi ha un retaule amb la Santa Generació», de formes robustes. Més

Santa Tecla. Taula policromada de les darreries del segle XIV, atribuïda a Francesc Comes.

antigues que totes aquestes pintures són les dues taules que representen sant Antoni i santa Tecla, de les quals es conserva quasi tota la part superior. S'han atribuït a Francesc Comes i datat a la darrereria del segle XIV. Per la visita de Joan de la Mata, delegat de l'arquebisbe tarragoní en 1392, sabem que una de les cinc capelles existents, a més de l'altar major, era la dedicada al vell abat i a la patrona de Tarragona. Però en un testament del mateix segle, ja esmentat, es mana que facin, amb el portal de què ja he parlat, un «molt bell retaule» de santa Maria, de sant Antoni i de santa Tecla i «una bella custòdia», els quals, un cop acabats, «sien donats a servei de l'altar major». No gaire després, en una visita de l'any 1410, es parla d'un retaule major «*novo et solemni*», i en un inventari de 1423 figura per primera vegada la magnífica custòdia que es conserva a la catedral. És molt possible que tant el retaule com la custòdia, procedents de Mallorca, siguin la conseqüència d'aquell testament. I també podem suposar que les dues pintures conservades procedixin de l'important retaule, encara nou en 1410. És cert que sabem, per la visita de 1577, que molt posteriorment existia l'altar, que no era el major, de sant Antoni, santa Tecla i santa Magdalena. ¿Havien passat les dues pintures a un nou retaule? Aquest, en tot cas, no era el mateix on estaven darrerament, retallades, i d'on foren dutes, després de la seua restauració, al museu. A la catedral i al seu museu, doncs, es guarden restes de retaules de diferents èpoques, potser des del final del segle XIV fins a la primera meitat del XVI. Els mencionats són prou valuosos per a plànyer la destrucció de les parts que manquen i la total desaparició d'altres retaules. Podríem repetir, respecte a la pintura, el que escrivia Quadrado sobre l'arquitectura de l'edifici gòtic: «L'ànima s'adoloria deploant la pèrdua de bel·leses anàlogues».

Al museu també podem veure, al costat d'unes vitrines amb casulles, alguns reliquiariis, com un en forma de creu, gòtic, de què es parla per primera vegada en 1423; una custòdia barroca del segle XVII; els pectorals de dos bisbes eivissencs, Jaume Cardona Tur i Antoni Cardona Riera; i, com a peça excepcional, d'un gran interès, un «anell visigòtic d'or, del bisbe Guifré (segle VII)», amb inscripció, trobat a Eivissa. A la modesta sala capitular podem admirar la joia del tresor catedralici, una «custòdia-sagrari, de la darrereria del segle XIV o del començament del XV,⁴ amb admirables cisellats, reproducció gentilíssima d'una torre gòtica». Durliat, al llibre *L'art dans le royaume de Majorque*, després de referir-se a «algunes belles peces» de l'orfebreria mallorquina, parla de l'obra mestre d'aquests artistes, la superba custòdia de la catedral d'Eivissa, de plata daurada amb esmalts». Al seu voltant perden importància alguns plats i safates repussats, o les corones i aurèoles modernes de la patrona d'Eivissa, santa Maria la Major o de les Neus, i de l'infant Jesús que duu al braç. Aquestes són del temps de la coronació, en 1955.

Capitell d'una de les capelles absidals.

IV

A la nau de la catedral s'han fet reparacions i modificacions, en general poc afortunades, els anys següents a les destrosses de 1936. L'orgue sembla una miniatura de l'anterior, en un lloc que li ve gran; algunes pintures noves no s'adiuen amb els retaules antics on estan col·locades ni amb el conjunt de l'interior; la imatge de la Mare de Déu i el seu temple no són ni una ombra dels d'Adrià Ferran, etc. Amb encert s'ha començat a restaurar la capella gòtica de dins el campanar. Amb la seua companyona de l'altre extrem de l'absis, és la mostra més esplèndida i pura de l'interior de l'església primitiva. Esperem que les obres es reemprenguin, i que s'iniciïn en l'altra capella. Aquesta, amb tota la seua altura i la bella porta, seria una digníssima sala de pas envers la sagristia. Ara bé, ¿convindria obrir completament a l'absis aquestes dues capelles? Ho dubt molt; la nau té una personalitat massa definida per a consentir la juxtaposició d'estils. Hem de convèncer-nos que aquesta nau té la seua importància, un caràcter molt de la seua època, i que fou concebuda com un conjunt unitari. Unes portes discretes serien el millor mitjà de comunicació entre la nau i les dues capelles. Aquestes portes, cap a l'absis, haurien de mostrar l'estil general de la nau. L'antesagristia, a més, ja té la porta que dona a la immediata capella lateral. Els arcs actuals de les dues capelles, al mur de l'absis, no sofririen modificació. Tampoc no l'haurien d'experimentar els de les tres capelles centrals. ¿I respecte a l'interior d'aquestes tres capelles, ben obertes al fons de l'absis? S'hi podrien tornar a obrir les finestres ogivals, naturalment; més ben dit, s'hi haurien d'obrir. I caldria restaurar les voltes, amb les seues nervadures i claus. Crec, però, que caldria deixar, llevat de les columnes, nervadures i elements decoratius, les parets i els sostres blancs, com ho són a la nau i a l'absis, al

fons del qual es veuen, prologant-ne l'espai. Aquestes capelles, per importants que siguin i encara que les considerem unes relíquies, no han d'esguerrar el conjunt de l'interior setcentista, que és també important, més que no s'ha dit. Ja no ens podem regir per criteris romàntics. Es tracta d'una obra totalment barroca, i així fou concebuda, blanca i amb elements decoratius grisos i d'altres colors. També així s'ha de conservar. Ja he dit que els tons no recorden solament certes esglésies de Florència (les de Brunelleschi, per exemple); sense oblidar el caràcter mediterrani, entre valencià i eivissenc, que tenen, donen a la nostra catedral un aire molt del segle XVIII, que és el seu, i semblen suggerir els blancs interiors, barrocs o d'estil rococó, de temples situats molt més al nord o centreuropeus.

L'exterior de la catedral no s'ha tocat fa temps, i la veritat és que les parts més antigues, és a dir, capelles absidals i torre, ho necessiten. Als murs de les capelles es podrien refer les ocultes finesstres ogivals, si es vol una restauració àmplia. Convé que les pedres gòtiques del temple recobrin el seu estat primitiu. Això és més interessant perquè, si bé formen les superfícies menys extenses, integren un conjunt bastant independent, gairebé l'únic que es veu en contemplar la ciutat. Cal, sobretot, preocupar-se de la torre, l'element més important, el més lligat a la Universitat veïna, ara tornada al seu gòtic primer, i al conjunt de la vila vella. Hem de considerar la torre com a primerísim monument eivissenc (amb les murades). Tota la torre: amb les finestres, les cornises, la capella que inclou i fins el mur que, desfigurant-la, la va unir a la Universitat. Subsisteix la gran finestra gòtica de la capella que serveix de peu a la torre; encara que s'opti per una restauració mínima, és imprescindible retornar-la al seu estat original. En el cos de la torre situat dalt de la capella hi ha actualment un rellotge que, a parer meu, hauria de desaparèixer, cosa que potser suscitaria una forta oposició. Eliminat, però, aquest destorb i restituint el mur a la seua primera nuesa, quant guanyaria la torre en elegància! N'hi hauria prou, a efectes artístics, amb el vell rellotge de sol que interromp la cornisa inferior, descrita per l'Arxiduc com «orlada per tot el seu contorn amb una sèrie de petits arcs ogivals». En el cos de les campanes, una altra insignificant i necessària reforma: suprimir l'ampit de pedra de les finestres de baix. El finestram, recuperada la seva esveltesa, tornaria a fer joc amb el superior, més ornamentat. Continuant amb el pla mínim de restauració, a aquestes obres tan senzilles cal afegir-ne una altra, absolutament exigible per tal que el campanar torni a adquirir tot el prestigi de notable obra artística, àpex del lligat i més vast monument que forma amb el puig, el caseriu i la fortificació. Es tracta, tan sols, d'abatre el mur que, desfigurant i mig ocultant la finestra inferior i destruint la pura línia ascendent de la torre, ara s'hi recolza, amb una porta que s'obre al baluard de Santa Tecla. Caldria, almenys, rebaixar-lo tot quant es pogués. La part del segle XVIII dels murs

exterior, portal inclòs, no requereix cap restauració.

M. VILLANGÓMEZ LLOBET

NOTES:

1. Més d'una volta he sentit dir que la torre de la catedral és romànica. L'error potser prové d'una mala interpretació d'una frase de Quadrado: «La situación, la magnitud, las líneas, las aberturas, todo en la torre de las campanas, deja vislumbrar a media luz y en esbozo el majestuoso tipo de aquellas torres románicas que velan en custodia de las basílicas». El ciutadellenc, però, només es refereix a una primera impressió, com veim clarament pels mots «a mitja llum i en esbós». Sempre fa constar, després, que la torre és gòtica. Com quan escriu del temple: «Fue por partes y gradualmente ampliándose, hoy la torre, mañana la sacristía, presentando el arte ojival en periodos más o menos avanzados».

2. Escriu Santiago Sebastián a *El patrimonio artístico de Ibiza* (1973): «El ábside de Santa María de Ibiza parece que tuvo corona de capillas y fue de anchura semejante al actual (...). De la obra antigua restan la torre y el ábside; más la sacristía del siglo XVI». Unes afirmacions semblants fa al seu estudi *Arte*, del llibre *Baleares* (1974): «Parece que tuvo un ábside con corona de capillas alrededor (...). La iglesia mayor de Ibiza fue reconstruida en su mayor parte en el siglo XVIII, restando de la obra primitiva la torre del siglo XIV y la sacristía». També diu que l'arquitecte que la va reconstruir «planeó la iglesia de una nave y ábside poligonal, con trasaltar y sin crucero». Convé, sobre tot això, indicar unes precisions. Després del treball de Macabich, de Durlat i d'altres no es pot dubtar de la corona de capelles entorn de l'absis ni parlar-ne en passat. D'altra banda, basta la simple observació directa per veure que les cinc capelles absidals no sols existiren, sinó que encara hi són. Més que dir que «de l'obra antiga resten la torre i l'absis», caldria matisar que queden la torre i les capelles absidals, perquè de la resta de l'absis només hi ha els cinc costats corresponents a les capelles, fins a l'altura d'aquestes (l'obra de més amunt és nova) i amb els arcs, llevat del central, deformats. Són ambigües, en realitat, les paraules «planejà l'església d'una nau i absis poligonal»: l'absis poligonal ja existia (és típic del gòtic, però no del barroc) i fou aprofitada la seva base per l'arquitecte. Tampoc no podem dir que l'absis «pareix que (...) fou d'amplària semblant a l'actual». No ho pareix, ho era i encara ho és, perquè és el mateix.

3. Crec que no es pot mantenir, per tant, la creença (a través de Macabich arriba a l'obra de Demerson *Las iglesias de Ibiza*) que suposa que l'església fou començada el segle XIII.

4. Gabriel Llompart, al seu treball *La orfebrería mallorquina en torno a 1400* (publicat a *Mayurqa*, XII, 1974), dóna notícia d'una «feliç troballa d'arxiu» sobre la custòdia eivissenca, un contracte del 20 de juny de 1399, conservat al fons notarial de la catedral mallorquina, que li «permet d'aventurar el nom de l'argenter que realitzà aquesta esplèndida obra d'orfebreria». Una de les parts és «l'argenter i ciutadà de Mallorca Francesch Martí» i l'altra, Bernat de Fortià, «procurador de Bartomeu Des Clapers, obrer de la custòdia del Cos de Crist de l'església del castell d'Eivissa». La custòdia contractada ha de pesar vint-i-cinc marcs d'argent i ha de ser acabada dins el terme d'un any. La diferència de pes (la que es conserva pesa bastant més, segons la visita pastoral de 1423) podria ser una raó en contra de l'atribució, com diu Llompart, el qual creu que si la seua argumentació no és absolutament conclouent, «engendra una probabilitat suficient». D'altra banda, «el llinatge Martí sona a la ciutat de Mallorca per aquests anys com propi d'argenteres emprenedors i famosos», i «devers 1399 apareix un Francesch Martí a la catedral de Mallorca amb importants encàrrecs d'argenteria». Llompart, al seu excel·lent estudi, diu que la custòdia, segons la documentació de l'arxiu de la paboria d'Eivissa, no és esmentada per res en les visites del segle XIV i sí, en canvi, en la més antiga conservada del XV. Es refereix a la de 1423 per Berenguer Prats, el qual, com ja observava Macabich, menciona «quandam solemnem custodiam argenteam deauratam». Ara, Macabich diu que en aquesta visita es parla per primera vegada de la custòdia que es conserva avui a la nostra catedral, però no que sigui la primera visita del segle XV. La precedí la de 1410, on es fa referència a un retaule «novo et solemni», dues custòdies, tres creus, etc.